

Uő., *The Historiographical Origins of Calvinist Millenarianism = Protestant History and Identity in Sixteenth-Century Europe*, szerk. Bruce GORDON, I–II, London, 1996, II, 159–181.

Uő., *Johann Heinrich Alsted's Relations with Silezia, Bohemia and Moravia: Patronage, Piety and Pansophia*, *Acta Comeniana*, 12(1997), 29–30.

Uő., *Antisemitismus, Philosemitismus und Chiliasmus im frühneuzeitlichen Europa*, *Werkstatt-Geschichte*, 24(1999), 7–35.

Uő., *Leibniz and Millenarianism = The Young Leibniz and His Philosophy, 1646–1676*, szerk. Stuart BROWN, Dordrecht, 1999, 169–198.

Alsted and Leibniz on God, the Magistrate and the Millennium, s. a. r., bev. Maria Rosa ANTOGNAZZA és Howard HOTSON, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag,

1999 (Wolfenbütteler Arbeiten zur Barockforschung, 34).

Howard HOTSON, *Johann Heinrich Alsted 1588–1638: Between Renaissance, Reformation, and Universal Reform*, Oxford, Clarendon Press, 2000.

Uő., *Paradise Postponed: Johann Heinrich Alsted and the Birth of Calvinist Millenarianism*, Dordrecht–Boston–London, Kluwer Academic Publishers, 2001.

Uő., *Arianism and Millenarianism: the Link between Two Heresies from Servetus to Socinus = Continental Millenarianism: Protestants, Catholics, Heretics*, szerk. J. C. LAURSEN és Richard H. POPKIN, Dordrecht–Boston, 2001.

Uő., *Between Ramus and Comenius: Encyclopaedic Learning in Reformed Central Europe c. 1569–1630*, Oxford, megjelenés előtt.

Szentpéteri Márton

KNAPP ÉVA: OFFICIUM RÁKÓCZIANUM.

AZ I. RÁKÓCZI FERENC RÓL ELNEVEZETT IMÁDSÁGOSKÖNYV TÖRTÉNETE ÉS NYOMTATOTT KIADÁSAI

Budapest, Borda Antikvárium, 2000, 200 l.

Sejtésem szerint Knapp Éva új könyve eddig nemigen keltett heves teoretikus érdeklődést, nem került csillapíthatatlan irodalomelméleti viták fókuszába. Talán maga a szerző sem törekedett különösebben ilyen típusú sikerre. Az alábbiakban mégis amellett érvelnék, hogy a látszólag száraz filológiai munka – egy népszerű katolikus imádságoskönyv száz azonosított és további harminckét feltételezett kiadásának könyvészeti adatait tartalmazó bibliográfia és az azt kommentáló tanulmány – a látszat ellenére és önértékén túl, éppenséggel a kurrens elméleti diszkussziókhöz

járul hozzá jelentős mértékben. A szerző által áttekintett kis híján kétszáz év során nyelvében (latin, magyar, német) változó, anyagában és szerkezetében folyamatosan módosuló imádság-, litánia-, meditációgyűjtemény körültekintő feldolgozása olyan égető kérdéseket érint, mint a fordításelmélet, a szöveg és a mű viszonya, az esztétikaközpontú irodalomfogalom kiterjeszhetőségének mértéke, a szöveg önazonosságának problémája, az önmagát korlátozó és kontrolláló személyiségtípus formál(ód)ása, a hatalmi mechanizmusok „mikrofizikájának” szabályai. Az *Officium*

Rákóczi szövegváltozatainak és kiadásainak katalogizálása, illusztrációs anyagának ikonográfiai vizsgálata újabb terepet nyit a kora újkori kultúránkról folytatott diskurzusok számára és az irodalomtudományon túl fontos eredményekkel szolgál a néprajz, a társadalom- és művelődéstörténet, valamint a művészettörténet területén is.

A kötet bevezető tanulmánya egy nagy ívű kutatási programba illeszkedik, amelynek alapjait a szerző 1989-ben megvédett kandidátusi disszertációjában vetette meg (rövidített formában megjelent: *Irodalomkínálat és művelődési program a barokk kori társulati kiadványokban*, MKsz, 1993, 3–36), s eredményeit Tüskés Gáborral közösen publikált tanulmányokban a nemzetközi tudományossággal is megismertette (*Literaturangebot und Bildungsprogram in der barockzeitlichen Bruderschaftspublikationen in Ungarn*, Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur, 1992/1, 1–42; *Bruderschaften in Ungarn im 17. und 18. Jahrhundert*, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, 1992, 1–23). Knapp Éva kutatásainak középpontjában a Magyarországon nagyrészt jezsuita kezdeményezésre a 17. században létrejött, világiak bevonásával szervezett vallásos társulatok (kongregációk, sodalítások) állnak, amelyeknek jelentőségét már Szekfű Gyula is hangsúlyozta politikai-valláspolitikai szempontból, mint a katolikus Habsburg hatalom konszolidációjának, a Regnum Marianum képzetkör Bécshez kapcsolásának egyik legfontosabb elemét.

Mindazonáltal a vallásos társulatok működésének csak egyik, s talán nem is a legjelentősebb vetülete a politikai; Knapp Éva megközelítésmódja éppen ezért tűnik

adekvátnak, ő ugyanis a szentkultuszt ápoló kongregációkat komplex művelődéstörténeti (de úgy is mondhatnánk: kulturális antropológiai) szerepük felől veszi vizsgálat alá. A könyvtárral rendelkező, a tagok áhítatának elmélyítésére saját kiadványokat, kézikönyveket is forgalmazó társulatok jelentőségét elsősorban az akkulturáció elősegítésében, a kulturális közvetítő tevékenységben látja, azaz dinamikus modellt alkot, amelynek civilizatorikus szerepét hangsúlyozza. Az „elit” teológiai irodalom és a mindennapi vallásosság között mediáló, szóbeliség és írásbeliség, tradíció és innováció határterületén működő vallásos társulatok tevékenysége nyomán a 18. század végére valóban kibontakoznak a civil társadalom egyik (az állampolgárok önfegyelmzésére, hierarchiatizsületére és katolikus vallásosságára alapozott) lehetséges modelljének körvonalai. Knapp 1638-tól a 18. század végéig 224 német, 179 latin, 147 magyar, 31 szlovák és 5 horvát kongregációs kézikönyvet tekintett át (a nyelvi megoszlás is mutatja, hogy a sodalítások igazi közege a polgári, városi környezet); formai szempontból tipologizálta őket és tartalmi egységeik, a bennük szereplő műfajok felől is vizsgálta őket. (Szinte mindegyiknek elmaradhatatlan része a kalendárium és az adott társulat reguláit rögzítő rész – ezek fogják közre a központi „áhítati részt”, amelyben ének- és imádság-szövegek keverednek meditációkkal, szentéletrajzokkal.) Az anyag jellege (magasan retorizált, esztétikai igénnyel fellépő versek és imádságok keveredése teológiai fogalmakkal élő meditációs szövegekkel, valamint a populáris használatra szánt részekkel) szükségessé tette az alkalmazható irodalomfogalom kiterjesztését: Tzvetan Todo-

rov és Sigfried J. Schmidt empirikus irodalomfogalmából kiindulva, erre a célra vezette be a szerző a „használati irodalom” kategóriát, amely már nevével is utal arra, hogy a figyelem az esztétikai élmény és az esztétikai hatáskeltés eszközei helyett a szövegtermelés és -befogadás módjaira, jellegzetesen funkcionális formáira terelődött. Némileg szokatlannak – ha nem éppen „szentségtörőnek” – tetszhet az az eljárás, amely a vallásos irodalom áhítati szövegeit a termelés és fogyasztás (sőt, olykor egyenesen a piackutatás) felől, „marketingstratégiák” és konzumálási szokások egymásra hatásának eredményeként írja le és klasszifikálja, de részben az elért eredmények, részben a későbbi évek más természetű kutatásai messzemenően visszaigazolták Knapp Éva eljárásának jogoságát. Bármilyen tartalmat (jelen esetben vallásit) közvetítsenek ugyanis az „irodalmi” szövegek, minden esetben kommunikációról, információs javak cseréjéről van szó, ahol az elemzésnek kézenfekvő és legitim szempontja az előállítás és a befogadás, a kínálat és a kereslet vizsgálata. Másfelől a kommunikációs cserekapcsolatnak, különösen ha a populáris regiszter is érdekelt benne, semmiképpen nem lehet kitüntetett értéke a kultúra legmagasabb regisztereiben kidolgozott esztétikai hatáskeltő eszközök alkalmazása, működtetése; sokkal inkább az – például – a szöveg régi volta, autoritáshoz (egyházatyához, Bibliához) kapcsolódása, esetleg ismertsége-elterjedtsége vagy az eredeti latin nyelvűsége, amely szintén tekintélyét és hitelességének fokát erősíti.

Knapp kutatásai nyomán sajátos, „lépcsőzetes”, a befogadók egyes csoportjainak különböző képzettségével, felkészültségével számoló tagozódás bontakozik ki

az ismeretek átadásában. Olyan művelődési program, amely a vallásgyakorlat alapjainak (gyónás, áldozás), az ünnepek rendjének ismertetésétől és a bonyolult teológiai tételek – mint a szentháromságtan, az oltáriszentség vagy a szeplőtelen fogantatás – populáris magyarázataitól, az érzelmet megmozgató, egyéni áhítatra is alkalmas imádságszövegeken keresztül a magasröptű teológiai fejtegetésekig különböző kommunikációs regiszterekben és műfajokban, de ugyanazt az egységesnek tekintett internacionális, poszt-tridentinai kultúramodellt közvetíti a magyarországi közönség számára. (Valójában persze nem pusztán közvetítésről van szó: a vegyes műfajú szövegeket egybegyűjtő kézikönyvek részben alkalmazkodnak a már meglévő elvárási horizontokhoz, részben föl is építik azokat a feltételezett olvasókban.)

Már az említett disszertációban is felmerült az *Officium Rákócianum* további vizsgálatának fontossága. Az ilyen címmel először 1693-ban megjelent, latin és magyar változatban egyaránt terjedő imádságoskönyv a két külföldön is ismert, nagyhatású jezsuita szerző, Hevenesi Gábor és Nádas János művei mellett a legfontosabbnak bizonyult a vallási társulatok irodalmának magyarországi termésében. Knapp Éva először 1997-ben megjelent hosszabb tanulmányában tárgyalta részletesen az *Officiumot* (*Egy népszerű imádságoskönyv: az Officium Rákócianum története*, MKsz, 1997, 149–166, 282–298). Ekkor még, mint írja, nem volt lehetősége betekinteni a kiadvánnyal korábban foglalkozó Holl Béla kéziratos gyűjtésébe, csupán a publikált anyagokból dolgozhatott. A most megjelent könyvben a szerző már a Holl-hagyatékot is hasznosította (Holl 1958-ban összeállította a *Magyar nyelvű nyomtatott katolikus*

nyelvű nyomtatott katolikus imádságos-könyveink bibliográfiáját, de külön tervezte bővíteni az *Officium Rákócziánium*-mal kapcsolatos, a későbbiekben bemutatásra kerülő tanulmányát is). A friss könyv azonban elsősorban Knapp Éva saját, hazai és külföldi könyvtárakban folytatott kutatásainak eredményeivel egészíti ki a három évvel korábban publikált összegző tanulmányt. A számok magukért beszélnek: 1997-ben még csak 84 kiadást dolgozott fel, 2000-ben már 100 kiadással számol ugyanabból az időszakból (1693–1882). A bővült anyag áttekintése nyomán a kiadványtípusok száma ötről hatra emelkedett. Az 1997-ben azonosított külföldi és hazai kiadások száma lényegesen változott, s ez az arányokon is nagymértékben módosított (a korábbi tanulmány 67 hazai kiadással szemben 15 külföldiről tudott – a jelenlegi 70 hazai mellett 27 külföldi kiadást regisztrál az *Officiumból*). A legjelentősebb bővülés a kiadások illusztrációit bemutató ikonográfiai fejezetben tapasztalható: a korábban megállapított, kiadásról kiadásra öröklődő hat rézmetszet-sorozat helyett most már tizenhárom típusról tudunk, s míg 1997-ben a szerző egy 1726-i nagyszombati kiadásban azonosította a legkorábbi rézmetszet-sorozatot, a most megjelent könyvben beszámol ennek tizenhárom évvel korábbi előképéről is.

Az officium nem is annyira műfajra, mint inkább műfajegyüttesre vonatkoztatható elnevezés – lényegében az istentiszteleti gyakorlat rendjét szabályozó előírás-sorozat volt. Az egyház eredetileg a papok által végzett „hivatalos” imádságot, a zsolozsmát hívta officiumnak (ez a matutinummal kezdődő és a vesperással illetve a completoriummal véget érő, napi nyolc imaórára elosztott szöveganyagot jelölte,

zsoltárokat, himnuszokat, könyörgéseket, szentéletrajzokat, bibliai olvasmányokat vegyesen). Az *Officium Rákócziánium* azonban úgynevezett „kissofficiumnak” (pontosabban kissofficiumok gyűjteményének) minősül, azaz olyan – a fenti szöveganyaghoz képest lerövidített – kompozíciónak, amely a közösségi használat mellett alkalmas az egyéni áhítat gyakorlására is. A kissofficiumok – hasonlóan a középkori imádságkompendiumokhoz, a „hortulus animae” típusú gyűjteményekhez – a 16. században kezdtek szélesebb körben terjedni, különösen azután, hogy V. Pius pápa 1568-ban búcsúengedélyt adott a Mária-kissofficiumhoz. Magyarországon a 17. század első harmadában ébredt fel az igény az ilyen típusú, elmélkedéseket és imákat egyesítő, magánáhitatra, lelkigyakorlatra is alkalmas szövegekre, mint azt Hajnal Mátyás és Kopcsányi Márton közismert művei jelzik a húszas–harmincas évek fordulóján. A horvát–magyar kulturális érintkezések kevéssé ismert fejezete, hogy 1643-ban az a Draskovich János horvát bán fordítja le V. Pius pápa Mária-kissofficiumát magyar nyelvre (*Officium B. M. Virg. az-az Aszszonyunk Szüz Marianak Három Külömb időre-valo Szolozmaja*, RMNy 2016), aki egyébként mint a horvát nemzeti nyelvű irodalmi törekvések mecénása szerzett nevet magának, magyar nádorrá választása után pedig a két nemzet politikai együttműködését szorgalmazta. A Draskovich-féle (a karácsonyi, húsvéti és pünkösti ünnepekre alkalmazott Mária-officiumok mellett halotti officiumot, valamint a Szent Kereszt és a Szent Lélek zsolozsmáit is tartalmazó) gyűjtemény közvetlen örökösei azután a 17. század második felének társulati kézikönyvei és imádsággyűjteményei, mint a Báthory

Zsófia által 1662-ben megjelentetett Mária-zsolozsmáskönyv, vagy Baranyi Pál *Lelki paradicsoma*. Ebbe a szöveghagyományba tartozik az *Officium Rákóczianum* is, amelynek bővebb (latin nyelvű) kiadásában az officiumok száma 25 és 30 között ingadozik, a Mindszentek, a Szentháromság, Jézus neve, hét fájdalma stb. mellett több officium is jut Máriának, valamint külön officiumokat kapnak a jezsuita szentek (Loyolai Szt. Ignác, Xavéri Szt. Ferenc, Kosztka Szaniszló, Gonzaga Alajos stb.). A felosztás hasonló a zsolozsmához: egy-egy officium belső tagolása az imaórák rendjéhez igazodik. Mint korábban említettem, változó, rendkívül képlékeny szövegegyüttesről van szó, amelynek egyes elemei mégis állandóságot mutatnak; a magyar nyelvű kiadásokban például ott szerepelnek a Draskovich-féle fordítás szövegei is.

Az *Officium Rákóczianum*mal foglalkozó korábbi szakirodalom eredményeit Holl Béla összegezte és módosította is sok ponton („*Jóillatú virágos kertekből egybe szerkesztett ájtatosságoknak gyakorlása...*”: Az *Officium Rákóczianum története*, Vigilia, 1955, 405–411). Az ő érdeme a névtelenül megjelent Draskovich-fordítás attribúciója, kapcsolatba hozása a kongregációs kézikönyvek csoportjaival, valamint az *Officium Rákóczianum* központi jelentőségének felismerése. A „szerzőséggel” kapcsolatban különböző találgatások éltek a szakirodalomban: volt, aki úgy vélte, II. Rákóczi Ferenc és testvére, Julianna iskolai tankönyveként jelent meg az *Officium*, akadt, aki a fiatalon elhunyt jezsuitában, Szorsa Mihályban kereste a kompilátort, mások Ordódy Jánosban, I. Rákóczi Ferenc tanárában vélték fölfedezni, de Szinnyei József is elterjedt véle-

ményt regisztrált, mikor egyenesen II. Rákóczi Ferenc fejedelemnek tulajdonította a munkát. Holl Béla – a fenti lehetőségek kizárásával – a névtelenül megjelent összeállítást II. Rákóczi Ferenc nagynénjének, a Kistapolcsányban Mária-kongregációt alapító, költőként is ismert Rákóczi Erzsébetnek attribúálja. Feltevése szerint az *Officium Rákóczianum* a tridenti megújulás szellemét, s elsősorban a jezsuita Mária-tiszteletet közvetítő „Manuálék és Exercitiák kikristályosodott, két évszázadra állandó formát öltött változata”; gimnáziumokban létrejött kongregációk igényeit kielégítő, „tipikusan ifjúsági imakönyv”, amelynek eredetileg aulikus fogantatása hamarosan feledésbe merült, és a hagyomány a magyar függetlenség titkos eszményéhez, a szabadságharcos II. Rákóczi Ferenchez kapcsolta.

Knapp Éva tanulmánya ezeknek a megállapításoknak szinte mindegyikét „felülírja”, azaz vagy cáfolja, vagy döntően módosítja őket, ezzel is igazolva a probléma újratárgyalásának indokoltságát. Művének bevezető és a kutatási előzményeket valamint a célkitűzést ismertető rövid fejezete után a szerzőséget és a keletkezési körülményeket tárgyalja. Ennek során meggyőzően cáfolja Holl Béla feltételezését Rákóczi Erzsébet szerzőségéről; egyáltalán a szerzőség kutatását is értelmetlennek tartja, hiszen „a gyűjtemény ... különféle forrásokból válogatva, kompilatív módszerrel készült, s az összeállító nem hozott létre új, eredeti szövegeket” (12). Az *Officium* egy folytonosan mozgásban lévő szöveganyag rugalmas, de 1693-tól címében is egyértelműen azonosítható megjelenési formája. Közvetlen előzményei közé tartozik a II. Rákóczi György 1661-ben katolizált özvegyének,

Báthory Zsófiának támogatásával 1662-ben kiadott magyar nyelvű kongregációs kézikönyv, amely nagyrészt a Draskovich-féle officium rövidített változata (*Officium. Az az ... Szűz Marianak ... Szolozmaja*, Nagyszombat, 1662), illetve az ugyanebben az esztendőben I. Rákóczi Ferenc által mecénált latin nyelvű *Manuale Sodalitatis Beatae Virginis Visitantis in Collegio Societatis Jesu Tyrnaviae* (Nagyszombat, 1662) című kiadvány. Mindkettő társulati igények kielégítésére jött létre (az előbbi a Szeplőtelen Szűz ungvári kongregációja, az utóbbi a nagyszombati Sárlos Boldogasszony kongregáció részére). Knapp Éva következtetését e ponton érdemes hosszabban idézni: „...a jezsuiták, akik a katolikus nemességgel és a papsággal együtt I. Rákóczi Ferencben már 1661-ben a »Religio Praesidium, Fides Atlantem, Patria Ornamentum«-ot látták, az általa mecénált és szétosztott imádságoskönyv egy későbbi változatát egyszerűen elnevezték *Officium Rákóczianum*-nak. Amikor tehát az összeállítás létrejött, még nem viselte az *Officium Rákóczianum* címet; ezt csak utólag, a kiadástörténet egy adott pontján, minden valószínűség szerint – a Wesselényi összeesküvést követően politikai lehetőségeitől megfosztott, válsághelyzetbe került, felfokozott vallási érdeklődésű – I. Rákóczi Ferenc 1676. július 8-án bekövetkezett korai halála után kapta.” (15.)

A fogantatás tehát folyamatként képzelendő el, s ezt a folyamatot a továbbiak során finom megfigyelések sorával rekonstruálja a szerző: a szűkebb társulati igényekhez alkalmazkodó, regulákat is közlő *Manualé*ből kivált az officium parvumok sora, és önálló kiadványtípusként – alcímében hordozva saját használati utasí-

tását: *Officiosa pietatis exercitia* – került forgalmazásra, ily módon a kongregációs kultúra közkinccsév és közös pontjává válva. A felfedezés eredményét Knapp Éva saját könyve hosszú, barokkos címében emeli ki: az *Officium Rákóczianum*ban a családnév nem szerzőséget vagy szerzői kört jelöl, hanem az azonosítás egy sajátos fajtájaként funkcionál, az I. Rákóczi Ferencről elnevezett imádságoskönyvet jelöli.

A következő fejezet a kiadástörténetet taglalja, három fázisra osztva azt: a 17. századi előzményekkel és forrásokkal közvetlen kapcsolatot tartó szakaszt követi a fénykor az 1720-as és 1770-es évek között, majd megfigyelhető a nemzeti nyelvű és kivonatos – részben már új igényekhez alkalmazkodó – edíciók térhódítása a 18. század közepétől a 19. század végéig. A fentiekben már utaltam rá, hogy a nagy adattömeget mozgó feldolgozás ezen a ponton jelentősen bővítette és részben pontosította Holl Béla korábbi megállapításait és következtetéseit. Eredményei azonban a következő, *Műfaji előzmények és források* címet viselő fejezetben bontakoznak ki plasztikusan. Itt Knapp Éva – több párhuzamos kiadvány összevetésével – pontosítja és a filológia módszereivel igazolja a korábban általánosságban megfogalmazott felvetést, mely szerint az *Officium Rákóczianum* a jezsuiták nagyszombati Sárlos Boldogasszony társulatának kézikönyveiből (manuáléiból) önállósult a 17. század utolsó harmadában – közülük is a legközelebbi hasonlóságot az 1687-ivel (*Officiosa pietatis exercitia*) mutatja: ennek „szerkezete és tartalma egyaránt azt bizonyítja, hogy ezt a kiadványt az *Officium Rákóczianum* egyik korábbi »kiadásaként« kell kezelni”. Kiderül az is, hogy az 1756-i, első fennmaradt

magyar nyelvű kiadás előszavai alapján Holl Béla tévesen következtetett arra, hogy a magyar változat első megjelenése 1746-ra tehető. Knapp Éva kutatásai feltárták az 1732-i első magyar edíciót, valamint – s ez még lényegesebbnek tűnik – megcáfolták azt a mechanikus feltételezést, mely szerint a magyar nyelvű officiumok a latin szövegegyüttesek egyszerű fordításai lennének. Ellenkezőleg: a szövegek jó kétharmada nem összevethető, ezért úgy tűnik, a magyar nyelvű *Officium Rákócziánium* a latinnal párhuzamosan, de attól mégis függetlenül fejlődött ki a 17. század második felében; szöveganyaga nagyrészt a Draskovich-gyűjteményre megy vissza, de feltűnnek benne egyéb kiadványok szövegei is (mint pl. az 1669-i nagyszombati *Két égő lámpás* című, Loyolai Szt. Ignác és Xavéri Szt. Ferenc officiumait tartalmazó anyag).

A *Tartalom, szerkezet* című fejezetben Knapp Éva szintén módosítja Holl Béla megállapítását; Holl szerint, mint fentebb idéztem, az *Officium Rákócziánium* „kristályosodott forma” – ezzel szemben az újabb vizsgálat a gyűjtemény elemeinek nagyfokú variabilitására irányítja a figyelmet, s bizonyítja, hogy a bővítésekben és elhagyásokban a használók változó igényei tükröződtek. A legszembetűnőbb változás az, hogy a 18–19. század fordulóján a szentek officiumai fokozatosan visszaszorulnak, majd teljesen eltűnnek a kiadásokból. (Knapp feltételezése szerint ebben a kor mentalitására jellemző módosulások mellett komoly szerepe lehetett a budai Egyetemi Nyomdában fordítóként és átdolgozóként működő Verseghy Ferencnek is.)

Az illusztrációkat feldolgozó ikonográfiai fejezet részletes ismertetésére nem

érezem magam hivatottnak. Annyit azonban a laikus érdeklődő is megfigyelhet, hogy ez a könyv legnagyobb gonddal elkészített, legtöbb kutatást és munkát igénylő része: ezt az egyetlen fejezetet 167 (!), a különböző *Officium*-kiadásokból vett reprodukció díszíti; mint korábban szó esett róla, 13 metszetsorozat-típust identifikál a szerző, aki más emblémakutatással foglalkozó munkáinak tanúsága szerint nagy figyelemmel fordul kép és szöveg viszonyának, a vizuális információ hatásfokának és működési mechanizmusának kérdései felé. Ikonográfiai párhuzamai és következtetései meggyőzőek, a használók eltérő igényeit jól szemléltetik a különböző minőségű és az eltérő invenció-fok szerint is rétegződő képsorozatok, a fa- és rézmetsetek elkülönülése (ezek mindössze egyetlen kiadásban találhatók együtt). Knapp Éva érdeklődése azonban nem áll meg a kötetek illusztrációs anyagánál: egyfelől észreveszi, hogy a használók a kiadványokat képileg is „nyitottnak” fogták fel, utólag színezték, rajzoltak vagy máshonnan vett illusztrációkat ragasztottak az imakönyvekbe; másfelől az *Officium*-kiadásokból kitépelt-kivágott képek tovább terjedtek, eredetük feledésbe merült, s az újabb kutatás már sokszor „önálló” szentképként regisztrálta őket.

Végül az utolsó, rövid fejezet a kiadványtípus használatának néhány példáját mutatja be (volt, ahol eskütelre használták, volt, hogy kongregációtagok temetési jelvényeként szerepelt, tányéron letakarva, koszorúzva „kísérte” a halotti menetet), s utal a hajszálérhatások lehetőségére (Babits Mihály családi könyvtárában is megvolt, valamelyik dédapa révén). A recepcióra irányuló kutatások természetesen tovább folytatandók, mint erre a szerző is

felhívja a figyelmet. Összefoglalóan elmondható, hogy Knapp Éva vizsgálódásai – a közvetlen filológiai eredményeken túl – módszertanilag is jelentős hozadékkal szolgálnak. A cím két állandó eleméből az egyiket (officium) műfaj történeti szempontból határozta meg, a másikat (a családnevet) a nagy hatalmú dinasztia egyik tagjához tudta kötni. Munkájának egésze pedig eredeti kontextusába helyezte a kiadványt, működésében mutatva be a kegyesség gyakorlásának különböző műfajok által meghatározott típusait, ami egyúttal a barokk műfajelmélet kérdéseinek újragondolását implikálja: a műfajok ideális formáinak definiálása helyett célszerűbb lesz azokat kommunikációs regiszterekként felfogni és működésüket pragmatikus szempontból leírni-osztályozni – valahogy úgy, ahogyan azt a folklór-műfajok kutatói teszik.

A dinamikus leírás egyben a hagyományos eljárások kritikáját is jelenti. Képzeljük csak el, milyen feladatot jelentene elkészíteni „az” *Officium Rákócziánium* kritikai kiadását! Melyikét is? Mit tekintենek alapszövegnek a százegynéhány ismert és feltételezett kiadás által hordozott korpuszból? Nyilván radikális döntésre kényszerülne a textológus: vagy úgy járna el, mint a Stoll Béla és Holl Béla által jegyzett *Katolikus egyházi énekek* kiadása (RMKT XVII/15 A–B), amely egyfajta „monumentális kántorkönyvként” olvasható, s egyetlen szélesebb értelemben felfogott műfajt, az „éneket” prezentálja adott időmetszetben, tehát kiemel bizonyos szövegeket a társulati kézikönyvek, imádságoskönyvek, énekeskönyvek anyagából, s az eredeti kontextusra a jegyzetekben utal. Vagy pedig a Knapp Éva által megkezdett úton haladhatna, az eredeti

kontextus(ok) rekonstruálásával, csakhogy kérdéses, mi is lesz ennek az útnak a textológiai „kifutása”? A recenzens sejtése szerint talán éppen ez a kollektív szerzőségű kompilatív műfajegyüttes, az „officium” lehetne alkalmas egyfajta genetikusan textológiai eljárás érvényesítésére, ahol azonban a sajtó alá rendezőnek mégiscsak „keményen” bele kellene nyúlnia a szövegegyüttesbe, hiszen az anyag teljessége közölhetetlen, a szelekció működtetése azonban társszerzővé avatja a kommentátort, kötelező érvénnyel behelyezi az egykori kiadásokat megrendelő vagy épenséggel összeállító „szodális uraimék” szerepkörébe, azok kései utódjaként. Elgondolkozhatnánk a hálózati vagy CD-ROM kiadások esetleges előnyeiben, a szokásos ábrándokkal (esetleg mégis létezhetne folyamatosan bővíthető full text változat?) – azonban le kell szögezni: mindenképpen Knapp Évát az érdem, hogy ilyesmin egyáltalán elgondolkozhatunk. Ezek a problémák és az általuk indukált kérdésselvetések ugyanis az irodalmi (és nemcsak irodalmi) hermeneutika alapproblémájához, a szöveg objektivitásának, önazonosságának kérdéséhez vezetnek el bennünket, amelyet Horváth Iván így jellemezett: „még az irodalomtudományi hermeneutika feltétlen hívei is, miként a teológusok és a jogászok, gyermeki bizalommal csüggnék a szöveg objektivitásának kimondatlan sarkigazságán”. Holott: „szöveg nincs, csak szövegek vannak. S ha a szöveg eleve többes számú fogalom, akkor csak statisztikailag, bizonyos korlátozókkal azonos önmagával” (*Szöveg*, 2000, 1994. november). Ezt az alapigazságot mi sem szemléltetheti jobban, mint éppen az *Officium Rákócziánium*, azaz egy olyan szeriális természetű „Mű”, amelyben azo-

nos funkciójú és műfajú, de a szerkezet állandósága mellett sokszor variálódó, sőt cserélődő szövegegységek kergethetik az örületbe a szövegegyüttes értelmezését megkísérülő teoretikusokat.

Altalánosságban is kísértő kérdés, hogy vajon a Knapp Éva által is művelt filológia tényleg mindössze bevezetője, segédtudománya volna-e az elméleti megközelítéseknek? Nem kerül-e fölénybe azokkal szemben, magában hordozva lehetséges szempontjaik együttesét, vagy nem válik-e legalább társszerzővé az interpretáció adekvát eljárásainak megválasztásában? Már csak abból az egyszerű megfigyelésből kiindulva, hogy a rendelkezésre álló vagy divatos voltuknál fogva megkerülhetetlen szövegértelmező eljárások premisszáin módosításokat kell eszközölni már pusztán ahhoz is, hogy egyáltalán vonatkoztathatók legyenek erre a szöveganyagra. Magam persze, *de gustibus* alapon, más irányokban tájékozódnék, amelyek nem kevésbé izgalmasak az irodalmi szöveggel kapcsolatos elméleti és módszertani töprengéseknél. Például antropológiai irányban, azt vizsgálva, hogy mi a szerepe az *Officium Rákócziánumnak* és a hasonló természetű, lelkigyakorlatokat előíró és azok lefolytatására mintát adó kézikönyveknek a modern, önmagát kontrolláló, a felettes autoritások elvárásait interiorizáló személyiségtípus(ok) kialakításában, diszciplinálásában? A Tüskés-Knapp szerzőpáros nemrégiben megjelent, a regnum Marianum-képzetkört, Mária magyar patróna-szerepét vizsgáló tanulmányában olvasható gondolatébresztő megfigyelés „a magyar irodalomban megjelenő hagyományrendszerek fokozatos elkülönülését” regisztrálja már a 16–17. században (*Magyarország – Mária orszá-*

ga: Egy történelmi toposz a 16–18. századi egyházi irodalomban, ItK, 2000, 601). Nyilvánvalóan a protestáns és a katolikus hagyományrendek elkülönüléséről van szó, ami egyrészt köztudottan nem korlátozódott az irodalmi tradíció területére, másrészt a 19. századtól laicizált formában, a közvetlen dogmatikai, konfesszionális indíttatástól elszakadva is erőteljesen érvényesült a nyelvhasználatban, gondolkodásmódban, a mentalitás ezer területén. (Gondoljunk az Illyés által a *Puszták népében* oly plasztikusan ábrázolt különbségre a babonás, ráolvasó katolikus és a hitetlen, racionális református nagyszülők közege, hiedelemrendszerük, viselkedési mintáik között!) Abban, hogy ez a 16–17. században még jórészt csak a társadalmi elitet jellemző elkülönülés, elválás a 19. századtól széles néprétegeknél is megjelenik, katolikus oldalról nyilvánvalóan szerepet játszott a 18. századi vallásos társulatok, a sodalitások autodisziplináló gyakorlata, amely közvetlen örököse, popularizált formája a Loyolai Ignác által bevezetett meditációs gyakorlatnak, a *pia exercitiationak* (és amelynek protestáns párhuzamát, változatait bizonyára a puritán kegyességi kézikönyvek és a pietista meditációk lapjain volna érdemes keresni). Az *Officium Rákócziánum* egy 1756-i magyar nyelvű kiadását kézbe véve számtalan példájával találkoztam a Foucault által leírt önszabályozó viselkedésmódnak – az időbeosztás rigorózus rögzítésétől a reggeli, esti, mise előtti, alatti és utáni imádságokhoz kapcsolódó lelkiismeret-vizsgáló kérdésekig, amelyek az elkövetett bűnök helyett elsősorban a szándékokra koncentrálnak. („Vizsgáld meg, voltanak-e gondolataid hivalkodók, kevélyek, buják, tisztátalanok, torkosok, restségre valók, csa-

lárdok, álnokok?") A kézikönyv a gyónásra való felkészítés céljából „Lelki számvetelnek táblájá”-ban kategorizálja az elgondolható értelmes gondolatokat, buja kívánságokat („Volt-é el-tökéltett szándé- kod felebarátod házastársával vagy egyéb személlyel való testi fertelmességre? Mennyiszer?”), s csak ezután tér rá a konkrétan el is követett bűnökre, mint a kerítés, önkielégítés, házasságon belüli szemérmertlenség stb. Ha valaki előveszi Erdélyi Zsuzsanna közismert népi imádsággyűjtését, az egyik Mária-ima zárlatában könnyen megtalálja a hasonló motívumot: „Az ég megnyí’ t, / Minden lélek megörü’ t, / Csak az nem, aki idesapját, idesanyját megverte, / Én nem vertem csak szándékba vótam, / A szándék nagyobb, mint a cselekedet, amen.” A *Hegyet hágék, lőtőt lépék* anyagának szakmai bemutatásakor (Ethnographia, 1971) Holl Béla joggal hangsúlyozta az „archaikus” imádság- szövegek barokk áhítatkönyvekből való átszarmazását (természetesen későbbi ponyva-közvetítéssel) a népi közegbe, a *Cantus catholici, Lelki fegyverház, Lelki paradicsom* és hasonló 17–18. századi kompilációk hatását a populáris regiszterre (több párhuzamot talált például a Draskovich János által lefordított officiumos könyvvel). Kézenfekvő a feltételezés, hogy a 18. század legnépszerűbb, legtöbb kiadást megért imádsággyűjteményének, az *Officium Rákóczianum*nak a – mégoly sok közvetítéssel, szűrőn keresztül érvényesülő – hatása szintén részletesen meg- vizsgálandó ilyen szempontból.

A hatástörténeti kutatások másik fontos terepe az iskolai oktatásban, pontosabban az ifjúság nevelésében betöltött szerep. Knapp Éva, tanulmányának zárófejezetében, maga is utal azokra a pontokra, ahol

érdemes volna folytatni a kutatást. Ezzel kapcsolatos lényegében egyetlen kritikai jellegű megjegyzésem. A szerző, vitába szállva Holl Béla sarkos megállapításával az *Officium* „ifjúsági imakönyv”-jellegéről, kijelenti: „az 1693-as *Officium Rákóczianum* ... a társulati körnél szélesebb közönségnek készült: ezért nem rendelték hozzá egyetlen társulathoz sem, s így használata sem szűkíthető le adott életkorra.” (30.) Nos, ez lehet, hogy igaz a hivatkozott első kiadásra, de a kiadástörténet későbbi pontjain mégis találunk olyan utalásokat, amelyek az *Officium* ifjúsági használatára vallanak, legalábbis a kezdeti időszakban. Például a szerző maga idézi az 1737-i kolozsvári kiadásból, hogy „aligha van még egy olyan imádságoskönyv, mint ez, amelyet a legifjabb kortól kezdve kegyes kézzel forgattak” az olvasók (18, vö. katalógus 13, 14. sz.). Ugyanez a kiadás már címlapján is céloz rá, hogy nagyobb betűi az idősebb korosztály kényelmét szolgálják. Az 1753-i nagyszombati jezsuita kiadás végén ugyancsak olyan társulati szabályzatot találunk, amely a tanulmányi célok és a kegyesség elérésére egyaránt irányul; a kongregáció célja itt „virtus pietasque Christiana et in literis progressio”, az elvárt feladat a „sacramentorum frequentia ... et literarum exercitationes”. (*Officium Rakoczianum, sive varia pietatis exercitia cultui Divino, magnae matris Mariae, Sanctorumque patronorum, honori debita*, katalógus 31. sz.) Talán annyiban finomítható tehát a fenti bírálat, hogy egy kezdetben főként az ifjúsági kongregációknak készült imádsággyűjtemény a későbbiekben általános hatásának bizonyult, és úgy is használták, különösebb életkori megkötés nélkül. Tény azonban, hogy az *Officium* által közölt imák, him-

nuszok, litániák „példakép-hatása” nagy lehetett az ifjúságra, hozzájárulva a felnőtt korban is működő értelmezési, elvárásai horizontok kialakításához.

A további kutatás számára szintén ösztönzést jelenthet az ikonográfiai fejezet, részben a feldolgozott anyaggal, részben a feldolgozás módszereivel, az egyedi alkotások helyett sorozatokra összpontosított figyelemmel. Knapp Éva maga máris si-

kerrel kamatoztatta ezt az eljárást újabb, a szentkultusz képi megjelenítésének populáris rétegeit fókuszba állító monográfiájában („*Gyönyörű volt szál alakja*”: *Szent István király ikonográfiája a sokszorosított grafikában*, Bp., Borda Antikvárium, 2001).

Mindez persze ismét és újra „csak” filológia. Csak.

Bene Sándor

THE SOPRON COLLECTION OF JESUIT STAGE DESIGNS

Preface by Marcello Fagiolo, studies by Éva Knapp, István Kilián, iconography by Terézia Bardi, edited by József Jankovics, Budapest, Enciklopédia Publishing House, 1999, 292 l.

Az Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet tulajdonában levő, úgynevezett Soproni jezsuita díszletkönyvet mutatja be a kötet. A gyűjtemény egésze eddig publikálatlan volt, most reprezentatív formában, angol nyelvű tanulmányok kíséretében ismerkedhet meg vele a közönség. (A fülszövegben ígérettel ellentétben a magyar nyelvű publikációk elmaradtak.) Napjainkban ritkaságnak számít a magyarországi könyvkiadásban ez a kötet, melyben a jó minőségű illusztrációk mellett tudományos igényű megírt szövegek olvashatók. Ezt bizonyítják a könyv eddig elért sikerei is, 2000-ben a '99-es Szép könyv díjat, Újvidéken pedig a világ összes színházi tárgyú könyve közül a legszebbnek kijáró Arany Plakett díjat nyerte el.

A gyűjteményben található rajzok, illetve rézmetszetek a 17–18. századi díszlettervek legszebb darabjai közé sorolhatóak. Vizsgálatuk érdeklődésre tarthat számot nemcsak a színháztörténészek, valamint jelmeztörténészek, hanem az irodalomtörténészek és a művészettörténészek részéről

is. A lapokat id. Stornó Ferenc Sopronban egy zsidárustól vásárolta meg, de már ő is felfigyelt a soproni Jezsuita Rend 1728-as tulajdonosi bejegyzésére, innen ered a művek összefoglaló elnevezése is. A díszletkönyv az 1960-as években került a budapesti Országos Színháztörténeti Múzeum és Intézet birtokába.

A kötet szakmai értékét növeli, hogy az itáliai barokk színház kiváló professzora, Marcello Fagiolo írta hozzá az előszót. Fagiolo a díszlettervek mesterét (mestereit) – a többi szerzővel egyetértésben – Giovanni és Ludovico Burnacini, Andrea Pozzo valamint Francesco Galli-Bibiena körében helyezi el. Ezután hét témát határoz meg, melyekbe a lapok ikonográfiájuk alapján besorolhatóak.

A képek egy csoportját a „Passiójátékhoz” kapcsolja, ezen belül is elkülöníthetőek a feltehetően a „Negyven órás devócióhoz” készült tervek. A liturgia és a színház közötti összefüggésre világít rá az a tény, hogy ezt az ünnepet éppen a jezsuiták használták fel látványos, győzelmi